

ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΚΑΙ ΣΚΕΨΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ*

ΥΠΟ
Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ

Ἡ ἐσχατολογικὴ γραμματεία κατέχει κεντρικὴ θέση στὴ ζωὴ καὶ τὴ σκέψη τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ ἐσχατολογικὴ σκέψη ἀποτελεῖ τὴν ὑπόδομὴ ὄλων τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων τῶν ραγιαδῶν, ἀποκρυσταλλώνει τοὺς ἐθνικοθρησκευτικούς τοὺς ὀραματισμούς, παρέχει ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια συνθετικὰ στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς τοὺς ἰδεολογίας, τροφοδοτεῖ τὴ λατρευτικὴ, ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τοὺς.

Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ γνώμη ὅτι ὅλα γενικὰ τὰ μεσσιανικὰ κινήματα ὑπῆρξαν κινήματα ἀποτυχημένα· γιὰ τὸν ἀπλοῦστατο λόγο, ὅτι εἶχαν πάντα χαρακτήρα καθαρὰ οὐτοπιστικό. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ, ὅτι μιὰ τέτοια κρίση σχετικὰ μὲ τὸ οὐτοπιστικὸ περιεχόμενον τῶν ἐσχατολογικῶν κινήματων διατυπώνεται πάντα «ἐκ τῶν ὑστέρων» καὶ ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ βλέπουν καὶ κρίνουν τὰ πράγματα «ἐκ τῶν ἔξω». Ὅσοι ζοῦν ἓνα τέτοιο κίνημα «ἐκ τῶν ἔσω», ὅσοι πιστεύουν καὶ συμμετέχουν σ' αὐτὸ μ' ὄλο τοὺς τὸ εἶναι, αὐτοὶ δὲν κρίνουν τὸ κίνημά τοὺς μὲ τὰ κριτήρια ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας. Ἄλλωστε στὴ συγκεκριμένη περίπτωσιν μιὰ ἀποτυχία δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἡμιεπιτυχία. Τὰ μεσσιανικὰ κινήματα ἀποτυχαίνουν ἀσφαλῶς σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν τελικὸ τοὺς σκοπὸ ποὺ εἶναι ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς μεσσιανικῆς βασιλείας τὴν ὅποια ἐπιδιώκουν οἱ ὀπαδοὶ τοὺς. Πετυχαίνουν ὅμως σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς ἐνδιάμεσους σκοπούς: ἐπιδεικνύουν μιὰ ἐπίμονη καὶ ἀποφασιστικὴ ἀντίστασιν ἐναντίον τοῦ δυνάστη ποὺ πολεμᾷ νὰ τοὺς ἐντάξῃ στὸ δικό του σύστημα, ἀφοῦ ἐξαλείψῃ πρῶτα τὴ θρησκευτικὴ, πολιτισμικὴ καὶ ἐθνικὴ τοὺς ὑπόστασιν. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ μακροχρόνιη μεσσιανικὴ προσδοκία τῶν Ἑβραίων ἦταν μιὰ ἀποτυχία;

Τὰ ἐλληνικὰ ἐσχατολογικὰ κινήματα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας

---

* Τὸ παρακάτω κείμενον εἶναι μετάφρασιν τῶν σελίδων 93-113 τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀ. Ἀργυρίου: *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1982, 763 σελίδες, ἔκδοσιν τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Γιὰ τὴν βιβλιογραφίαν, τίς ὑποσημειώσεις καὶ τίς διαφορὰς παραπομπές, ὁ ἀναγνώστης παρακαλεῖται νὰ ἀνατρέξῃ στὸ παραπάνω βιβλίον. (Ὁ κ. Ἀστέρ. Ἀργυρίου εἶναι καθηγητὴς τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀνωθροπικῶν Σπουδῶν τοῦ Στρασβούργου).

ἀπέτυχαν ὅπωςδὴποτε σ' ἔτι ἀφοροῦσε τὸν ἀπώτερο σκοπὸ τους καὶ ποῦ ἦταν ἡ ἐγκαθίδρυση μιᾶς Ὁρθόδοξης Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας, ἰσχυρότερης καὶ ἐνδοξότερης ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴ. Πέτυχαν ὅμως νὰ ἐμπνεύσουν ἕνα βαθύτερο νόημα στὴν ἀντίσταση κατὰ τοῦ δυνάστη καὶ νὰ ὠραιοποιήσουν τοὺς ἀγῶνες ἐνὸς λαοῦ ποῦ τέσσερεις αἰῶνες σκλαβιάς εἶχαν ὀδηγήσει σὲ τρομερὴ ἐξαθλίωσι. Ἄν λοιπὸν ἡ ἀνάσταση τῆς Αὐτοκρατορίας ἀπέτυχε σὰν ἀπώτερος σκοπός, παραμένει πάντα τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι σκλαβωμένοι λαοὶ πέτυχαν νὰ διατηρήσουν τὴν πίστη τους, πράγμα ποῦ τοὺς δυνάμωσε στοὺς ἀγῶνες τους γιὰ τὴν ἐλευθερία. Ἡ ἐλευθερία αὐτὴ ὑπῆρξε ἄλλωστε ὁ κυριώτερος καὶ ὁ οὐσιαστικώτερος σκοπὸς τους. Καὶ τὸ σκοπὸ αὐτὸ τὸν πέτυχαν.

Στὴν προσπάθειά του νὰ παρουσιάσει σχηματικὰ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα ποῦ ἐμφανίστηκαν μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης, ὁ φίλος συνάδελφος Ἰ. Χασιώτης διέκρινε τρεῖς κύριες τάσεις: α) Τὴν τάση αὐτῶν ποῦ εἶχαν προτιμήσει τὴ σύμπραξη καὶ τὴ συνεργασία μὲ τὸν Κατακτητὴ. β) Τὴν τάση αὐτῶν ποῦ εἶχαν διαλέξει τὴ δυναμικὴ ἀντιμετώπιση τῶν Ἀπίστων καὶ εἶχαν εὐθυγραμμίσει τὴν πολιτικὴ τους πάνω στὴν πολιτικὴ τῶν δυτικῶν Δυνάμεων. γ) Τὴν ἐσχατολογικὴ τάση ὅλων ἐκείνων ποῦ εἶχαν τοποθετήσει τὴν ἀπελευθέρωση σ' ἕνα ἀπώτερο μέλλον, σ' ἕναν «καιρὸ» ποῦ ὁ Θεὸς εἶχε ἀποφασίσει καὶ ποῦ μόνον Αὐτὸς γινώριζε. Παρὰ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον ποῦ παρουσιάζει ἕνα τέτοιο σχῆμα, δὲ νομίζουμε ὅτι λαμβάνει ὑπόψη του ὅλη τὴν πραγματικότητα. Πρῶτα πρῶτα, παραλείπει τὸ μεγάλο ἐκεῖνο ἰδεολογικὸ ρεῦμα ποῦ εἶχε εὐθυγραμμίσει πάνω στὴν πολιτικὴ τῆς ὀρθόδοξης Ρωσίας τὴ δυναμικὴ ἀντιμετώπιση τῶν Ἀπίστων. Ὑστερα, δὲ νομίζουμε ὅτι τὸ σημεῖο γ' τοῦ κ. Ἰ. Χασιώτη μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ σὰ μιὰ ξεχωριστὴ τάση. Ἡ ἐσχατολογικὴ προσμονὴ ἀποτελεῖ τὴν ὑποδομὴ τῶν τριῶν ἄλλων τάσεων· εἶναι τὸ φῦραμα ποῦ ζυμώνει τὸ περιεχόμενο τῆς καθεμιᾶς ἀπὸ τίς ἄλλες ἰδεολογίες.

Ἡ ἐσχατολογικὴ γραμματεία τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας τροφοδοτεῖται ἀπὸ δύο κυρίως ἰδεολογικὰ ρεύματα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο τὸ τέλος τοῦ κόσμου εἶναι ἡ κυρίαρχη ἰδέα. Πρόκειται γιὰ μιὰ κατ' ἐξοχὴν ἐσχατολογικὴ σκέψη. Τὸ δεῦτερο εἶναι ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο ἡ ἀνάσταση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἀποτελεῖ τὸ κέντρο ὅλων τῶν πεποιθήσεων, ὅλων τῶν προσδοκιῶν καὶ ὅλων τῶν ὀνείρων. Πρόκειται γιὰ μιὰ κατ' ἐξοχὴν μεσσιανικὴ σκέψη. Ἡ διάκριση μεταξὺ τῶν δυο αὐτῶν ἐσχατολογικῶν τάσεων εἶναι βέβαια δύσκολη, γιατί καὶ οἱ δυο στηρίζονται πάνω στὴ βιβλικὴ ἐσχατολογία, ὅπως τὴν ἐρμήνευσε καὶ τὴν ἐζήσε ἡ βυζαντινὴ παράδοση. Καὶ γιὰ τίς δυο αὐτὲς τάσεις ἡ πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴ κάθε ἐσχατολογικῆς σκέψης.

Ἡ Βυζαντινὴ ἐσχατολογία «ἐγινώριζεν» ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς κάποτε θὰ κατέρρεε. Ἡ πίστη στὴν ἔλευση τοῦ Ἀντι-

χριστου και στην παγκόσμια κυριαρχία του, τὸ ἀξίωμα τῶν αὐτοκρατοριῶν ποὺ ἔρχονται και παρέρχονται, ἡ θεωρία τῶν διαφόρων σταδίων, ἡλικιῶν ἢ αἰώνων τῆς Ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας, ἀποτελοῦσαν τὶς βάσεις πάνω στὶς ὁποῖες στηριζόταν ἡ τέτοια «γνώση» ποὺ γινόταν πεποίθηση κάθε φορά ποὺ «αὔξηγεν ἡ ἁμαρτία» ἢ ποὺ σοβαρὰ γεγονότα ἔρχονταν νὰ διαταράξουν τὴν τάξη τῶν πραγμάτων. Ἐπρόκειτο λοιπὸν γιὰ μιὰ βιβλικὴ ἀποκλειστικὰ ἐσχατολογία ποὺ στηριζόταν κυρίως πάνω στὸ Βιβλίο τοῦ Δανιὴλ και στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου. Ἀποτελοῦσε κτῆμα κοινὸ τῶν Ἑβραίων και τῶν Χριστιανῶν ποὺ πολὺ γρήγορα ἀσπασθήκαν και οἱ Μουσουλμάνοι.

Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ βυζαντινὴ ἐσχατολογικὴ γραμματεία, τὴν ἐπιστήμη και θεολογικὴ τῆς παράδοση ἀντιπροσώπευαν τὰ ὑπομνήματα στὸ Δανιὴλ, στὴν Ἀποκάλυψη, στὸ 2 Θεσσ. 2,1-12 και σὲ μερικὰ ἄλλα ἐσχατολογικὰ κείμενα τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ὅπως ὁ Ἱερεμίας, ὁ Ἡσαΐας, ὁ Ἰεζεκιήλ, ὁ Ματθαῖος κ.λπ. Παράλληλα ὅμως μὲ τὴν ἐπίσημη παράδοση, ὑπῆρχε μιὰ ἄλλη παράδοση και μιὰ ἄλλη γραμματεία, πολὺ πιὸ διαδεδομένη. Μιὰ γραμματεία ποὺ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἦταν ἡ περιορισμένη ἔκταση τῶν κειμένων και ὁ λαϊκὸς χαρακτήρας τοῦ περιεχομένου τους. Οἱ Προφητεῖες τοῦ Ἀγίου Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου, τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα τοῦ Σαλοῦ, οἱ ἀπόκρυφες Ὁράσεις τοῦ Δανιὴλ, ἡ Περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου ὁμιλία τοῦ Ψευδο-Μεθοδίου Πατάρων και τὸ Περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου και περὶ τοῦ Ἀντιχριστοῦ πονημάτιο τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὑπῆρξαν τὰ πρῶτα, και τὰ σπουδαιότερα κείμενα τοῦ δευτέρου αὐτοῦ σκέλους τῆς βυζαντινῆς ἐσχατολογικῆς γραμματείας, τῆς ἀνεπίσημης και λαϊκῆς ἐσχατολογικῆς γραμματείας. Βέβαια και οἱ δύο ομάδες κειμένων στηρίζονται πάνω στὴν Ἀγία Γραφή κ' ἐμπνέονται ἀπὸ τὶς ἀρχές ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω. Ἡ λαϊκότητα τῶν κειμένων τῆς δευτέρας ομάδας ὀφείλεται κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ συγγραφεῖς τους κρίνουν τὴ «σύγχρονη» κατάσταση τῶν πραγμάτων και προφητεύουν τὸ τέλος τοῦ κόσμου κατὰ τρόπο τόσο ἀόριστο ὥστε νὰ ἐπιτρέπονται κάθε εἴδους μεταγενέστερες ἐρμηνεῖες και προσαρμογές.

Ἡ κατάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τῆς Αὐτοκρατορίας θὰ ἦταν τὸ «σημεῖον τοῦ τέλους τῶν αἰώνων». Λόγω τῆς ἐξέχουσας και κεντρικῆς θέσης ποὺ κατεῖχε ἡ βασιλεύουσα πόλις στὴν πολιτικὴ και θρησκευτικὴ ἰδεολογία τοῦ Βυζαντίου, τὴν κατάρρευση τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας μόνο ἡ βασιλεία τοῦ Ἀντιχριστοῦ μπορούσε νὰ τὴ διαδεχτεῖ, σὰν ὁ προάγγελος τῆς δευτέρας τοῦ Χριστοῦ Παρουσίας. Ἡ ἰδέα αὐτὴ εἶναι τόσο πολὺ διαδεδομένη τὴν ἐποχὴ τῶν ἀραβικῶν κατακτήσεων (Ζ'-Η' αἰ.), ὥστε ἡ μουσουλμανικὴ ἐσχατολογικὴ παράδοση θὰ τὴν ἀσπασθεῖ πολὺ γρήγορα. Πράγματι, οἱ Ἀραβες πίστευαν πὼς τὴν κατάρρευση τῆς Χριστιανικῆς Αὐτοκρατορίας (πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀλλὰ και τῆς Ρώμης) θὰ δια-

δεχόταν ἡ ἐπικράτηση τῆς μωαμεθανικῆς πίστεως σ' ὀλόκληρο τὸν κόσμο, πράγμα ποὺ θὰ σήμαινε ὅτι τὸ τέλος τοῦ κόσμου «ἐγγύς ἔστι».

Ἐντούτοις, ἡ ἐσχατολογικὴ αὐτὴ τάση ἐμελλε νὰ σημειώσει μιὰ σπουδαία στροφὴ. Μιὰ νέα ἐσχατολογικὴ γραμματεία ἐμελλε νὰ ἐμφανιστεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης δὲν ἐθεωρεῖτο πλέον σὰν τὸ «σημεῖον τοῦ τέλους τῶν αἰώνων», ἀλλὰ σὰν ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς νέας περιόδου, τῆς περιόδου τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντιχρίστου τὴν ὁποία θὰ διαδεχόταν ἡ ἐγκαθίδρυση μιᾶς νέας Ὁρθόδοξης Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας, πρὸ ἰσχυρῆς, πρὸ δίκαιης καὶ πρὸ ἐνδοξῆς ἀπὸ τῆ Βυζαντινῆ Αὐτοκρατορίας, ἕνα βασιλεῖο σχεδὸν μεσσιανικό. Οἱ Ὁράσεις Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, οἱ Προφητεῖες τοῦ Στεφάνου Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ταρασίου, καὶ πάνω ἀπ' ἅλα τὸ Περὶ τοῦ πένητος βασιλέως, τοῦ ἐκλεκτοῦ τοῦ Θεοῦ, ἀποτελοῦν τὰ πρὸ ἀντιπροσωπευτικὰ κείμενα τῆς νέας αὐτῆς ἐσχατολογικῆς σκέψης.

Μᾶς εἶναι βέβαια δύσκολο νὰ καθορίσουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ χρόνο ἐμφάνισής τους. Μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἡ ἀραβικὴ γραμματεία ἀγνοεῖ τὴ νέα αὐτὴ περὶ τοῦ κόσμου ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη. Ἀντίθετα ἡ τουρκικὴ ἐσχατολογία («γνωρίζει») ὅτι ἡ βασιλεία τῶν Ὁθωμανῶν στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν θὰ διαρκέσει ἕως τὸ τέλος τῶν αἰώνων. Πράγματι οἱ Τοῦρκοι πιστεύουν ὅτι θάθρῃ ἡ ἡμέρα ποῦ, κυνηγημένοι ἀπὸ τὴν Πόλη κι ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, θὰ ἀναγκαστοῦν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν ἀσιατικὴ πατρίδα τους. Ἐπομένως ὁ νέος αὐτὸς προσανατολισμὸς τῆς Βυζαντινῆς ἐσχατολογικῆς σκέψης ἐμφανίστηκε σὲ μιὰ ἀρκετὰ ὕστερη ἐποχὴ. Ἡ ἐπεξεργασία τῆς προϋπόθετε δυὸ βασικὲς ιδέες. Ἡ πρώτη ἦταν ἐκείνη ποῦ ἀναγνώριζε στὸ πρόσωπο τοῦ Μωάμεθ (καὶ ἴσως καὶ τοῦ Πάπα) τὸν ἴδιο τὸν Ἀντίχριστο. Ἡ δευτέρη ἦταν ἐκείνη ποῦ ἀποδεχόταν γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες τὴ δυνατότητα νὰ ἐπανακτήσουν τὴν πρωτεύουσά τους ὕστερ' ἀπὸ τὴν κατάρτησή της ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὅμως ἕνα τέτοιο γεγονός δὲν συνέβη παρὰ μιὰ μόνο φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ὅταν ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος κατάρθωσε νὰ ἀνακτήσει τὴν Κωνσταντινούπολη (1261), ὕστερα ἀπὸ μισὸν αἰῶνα Λατινοκρατίας (1204-1261).

Ἐνδέχεται βέβαια ἡ ιδέα τῆς ἀνάστασης μιᾶς ἰσχυρῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξης Αὐτοκρατορίας νὰ γενήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1261, π.χ. τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων νικῶν τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας ἐναντίον τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Σιλάβων (Θ'-ΙΑ' αἰ.) ἢ λίγο ἀργότερα, τὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν καὶ τῆς παρακμῆς τῶν Ἀράβων. Ὡστόσο ἡ ιδέα αὐτὴ δὲν ἀποκρυσταλλώθηκε παρὰ μόνο μετὰ τὸ 1261. Τὸ κείμενο ὅπου ἡ ιδέα αὐτὴ ἐκτίθεται κατὰ τὸν πρὸ ἐμφανῆ τρόπο εἶναι ἡ προφητεία Περὶ τοῦ πένητος βασιλέως, τοῦ ἐκλεκτοῦ τοῦ Θεοῦ, γραμμένο πιθανότατα ἐπὶ τῆς βασιλείας Μανουὴλ Β' τοῦ Παλαιολόγου (1391-1425).

Οἱ σημερινές μας γνώσεις σχετικά με τὴ βυζαντινὴ ἐσχατολογία δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀποφανθοῦμε με βεβαιότητα πάνω στο ἓνα ἢ στο ἄλλο θέμα.

Τὰ ἐσχατολογικὰ κείμενα, ἀφθονότατα στὴν ἀρχικὴ τους ἤδη μορφή, προσαρμόστηκαν καὶ ἀναπροσαρμόστηκαν πολλὲς φορές στὴ ροὴ τῶν αἰώνων καὶ τῶν γεγονότων. Ἐξ ἄλλου, ἡ γνώση μας τῆς ἐλληνικῆς ἐσχατολογίας, βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς, δὲ θὰ εἶναι πλήρης παρὰ μόνον ὅταν θὰ τὴν ἔχουμε μελετήσει σὲ σχέση με τὶς ἐσχατολογικὲς γραμματεῖες τῶν γειτονικῶν γλωσσῶν, πολιτισμῶν καὶ θρησκειῶν: τῆς ἐβραϊκῆς, ἀραβικῆς, περσικῆς, τουρκικῆς, ἀρμενικῆς, κοπτικῆς, λατινικῆς, σλαβικῆς κλπ. Πράγματι οἱ ἀλληλεπιδράσεις εἶναι πολὺ πιὸ διαρκεῖς καὶ πιὸ σημαντικὲς στὸν τομέα τῶν ἐσχατολογικῶν ἐλπίδων ἀπ' ὅ,τι σ' ἄλλους τομεῖς.

Τὸ πρόβλημα τῆς μεταβυζαντινῆς ἐσχατολογίας εἶναι ἀκόμα πιὸ περίπλοκο. Ποτέ της ἡ ἐλληνικὴ ἐσχατολογικὴ γραμματεία δὲν ὑπῆρξε πιὸ ἀφθονη καὶ πιὸ ποικίλη ἀπ' ὅ,τι στοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Καὶ ποτέ τους οἱ ἐσχατολογικὲς πεποιθήσεις τῶν Ἑλλήνων δὲν ὑπῆρξαν τόσο στενὰ συνδεδεμένες με τὶς ἐσχατολογικὲς πεποιθήσεις τῶν γειτονικῶν λαῶν ἀπ' ὅ,τι κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Οἱ ἐρμηνεῖες καὶ οἱ προσαρμογὲς τῶν βυζαντινῶν κειμένων εἶναι τόσο πολυάριθμες, τὰ νέα κείμενα τόσο ἀφθονα, πὺ καμμιά σοβαρὴ μελέτη δὲν εἶναι δυνατὴ, ἂν δὲν φροντίσουμε πρῶτα νὰ καταρτίσουμε ἓνα πλήρη κατάλογο ὄλων αὐτῶν τῶν κειμένων καὶ νὰ χρονολογήσουμε τὸ καθένα ἀπὸ αὐτά, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση. Ἡ μεταβυζαντινὴ ἐσχατολογικὴ γραμματεία παραμένει σήμερα ἡ «μεγάλῃ ἀγνωστος». Οἱ μελέτες πὺ γράφτηκαν μέχρι τώρα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, περιφέρονται στὸ μέσον ἑνὸς πυκνοῦ δάσους κειμένων, τῶν ὁποίων ἀγνοοῦμε τὰ βασικὰ στοιχεῖα: καταγωγή, χρόνο σύνταξης ἢ προσαρμογῆς, σχέσεις μ' ἄλλα κείμενα, ἐλληνικὰ ἢ μὴ. Ὡστόσο ἓνα πράγμα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰ βέβαιο: στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους τὰ δυὸ ἐσχατολογικὰ ρεύματα ἐξακολουθοῦν νὰ ἐξελίσσονται τὸ ἓνα δίπλα ἢ ἐντὸς τοῦ ἄλλου, ὅπως ἀκριβῶς καὶ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο.

Οἱ σκλαβωμένοι στοὺς Τούρκους Ἕλληνες συνεχίζουν πράγματι νὰ πιστεύουν ὅτι τὸ τέλος τοῦ κόσμου «ἐγγύς ἐστιν». Ἐντούτοις, ἡ «ἐκβασὴ τῶν πραγμάτων» τοὺς ἀναγκάζει νὰ διορθώσουν κάπως τὸ ἐσχατολογικὸ σχῆμα τῆς προηγούμενης περιόδου. Χρόνια πολλὰ, αἰῶνες ἔχουν κυλήσει ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης· ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ἔχει ἀπὸ πολλοῦ ξεπεράσει τὸ κατώφλι τῆς ἑβδομῆς χιλιετηρίδας (ἢ ἡλικίας ἢ αἰῶνα)· ἡ βυσιλεία τῶν δύο Ἀντιχρίστων ἔχει ἐπικρατήσει ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ, καταδυναστεύοντας τὸν κόσμον καὶ τὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ· τὸ «βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως» κυριαρχεῖ παντοῦ· «ἡ πείνα καὶ ἡ δίψα τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ» κατέκλυσαν ὀλόκληρὴ τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐντούτοις τὸ τέλος τοῦ κόσμου δὲν ἐπῆλθε ἀκόμα· ἡ δευτέρη τοῦ Χριστοῦ Παρουσία ἀργεῖ νὰ ἔλθει. Ἐπομένως οἱ διδάσκαλοι εἶχαν λαθέψει στοὺς ὑπολογισμοὺς τους κ' εἶχαν ἐρμηνέψει ἐσφαλ-

μένα τὶς Ἅγιες Γραφές. Σὲ περίπτωσιν πού ἡ βασιλεία τοῦ Ἀντιχρίστου πρόκειται νὰ διαρκέσῃ τριάμισιν μόνο χρόνιαι, ὁ Μωάμεθ καὶ ὁ Πάπας μόνο σὰν πρόδρομοι τοῦ Ἀντιχρίστου πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν. Σὲ περίπτωσιν ὅμως πού πρέπει νὰ τοὺς ἐκλάβουμε σὰν τὰ δύο πρόσωπα τοῦ Ἀντιχρίστου, ὀφείλουμε νὰ ὑπολογίσουμε τὸν «καὶρὸν» τῆς βασιλείας τους «ὑπὸ τὸ φῶς τῶν γεγονότων».

Στὴν πραγματικότητα, αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ σκέψεις προβληματίζουν τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ μεσσιανικοῦ ἰδεολογικοῦ ρεύματος. Ὡστόσο, τὸ καθαρὰ ἐσχατολογικὸ ἰδεολογικὸ ρεῦμα, ὅσο κι ἂν ἀντιτίθεται στὶς ἐθνικο-θρησκευτικὰ προσδοκίαι τὶς σχετικὰς μετὰ τὴν ἀνάστασιν τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας, εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ ἀναγνωρίσῃ —ἔστω κι ἔμμεσα— τὰ νέα αὐτὰ δεδομένα τοῦ μεσσιανικοῦ προβληματισμοῦ, τοῦ ὁποῦ ἄλλωστε μόνο τὴν «ἐκβάσιν» καταπολεμεῖ. Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος, πού ἀντιτίθεται μετὰ πρωτοφανῆ βιαιότητα στὴν ἰδέαν τῆς ἀνάστασιν τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ στὰ κείμενα πού τὴν προφητεύουν, δὲν διστάζει οὔτε στιγμὴ νὰ ἀποδεχτεῖ τὸ ἱστορικὸ διάγραμμα πού ἔχουν ἐκπονήσῃ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ μεσσιανικοῦ ρεύματος, καθὼς ἐπίσης δὲν διστάζει ν' ἀποδεχτεῖ τὴν ταυτότητα τῶν δύο προσώπων τοῦ Ἀντιχρίστου καὶ τοὺς σχετικὸς μετὰ τὴ διάρκειαν τῆς βασιλείας τους ὑπολογισμοὺς.

Ἡ ἄρνησιν τῆς δυνατότητος ἐγκαθίδρυσιν μιᾶς νέας Ὀρθόδοξης Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας, πού θὰ ἐπέφερε ριζικὴ ἀλλαγὴ στὴν πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ κατάστασιν τοῦ κόσμου, δὲν ἀποτελοῦσε πράξιν ἔλλειψιν ἐμπιστοσύνης στὴν παντοδυναμίαν τοῦ Θεοῦ, ἢ περιφρόνησιν πρὸς τοὺς ἐθνικοθρησκευτικὸς ὀραματισμοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ «ἀντι-ἐθνικὴ» καὶ «ἀντι-λαϊκὴ» αὐτὴ θέσιν στηριζόταν πάνω σὲ δύο θεμελιώδεις θρησκευτικὰς ἀρχάς. Ἡ πρώτη ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀδιάλλακτικῆς καὶ ἀπόλυτης προσκόλλησιν στὴν πιὸ ἀρχαία παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, τὴν παράδοσιν τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ἡ ὁποία δὲν ἐγνώριζε παρά ἓνα μόνο ἱστορικὸν διάγραμμα τῆς οἰκονομίας τῆς σωτηρίας. Τὰ καιρὰ σημεῖα τοῦ διαγράμματος αὐτοῦ ἦταν: ἡ πρώτη τοῦ Χριστοῦ παρουσία, ἡ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας συνέχισιν τοῦ σωτηριολογικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ἡ βασιλείαν τοῦ Ἀντιχρίστου καὶ ἡ δευτέρα τοῦ Χριστοῦ Παρουσία. Στὰ πλαίσια ἐνὸς τέτοιου ἐσχατολογικοῦ σχήματος δὲν ἀπέμενε χώρος γιὰ καμμιά ἐθνικὴν χαρακτῆρα θεώρησιν τῶν πραγμάτων, ὅσο νόμιμες κι ἂν ἦταν οἱ τέτοιου εἴδους θεωρήσεις. Ἡ δευτέρη ἀρχὴ ἦταν ἀκριβῶς ἡ «περὶ οἰκονομίας τῆς σωτηρίας». Δὲν ἦταν δυνατὸ οἱ ἄνθρωποι νὰ πετύχουν τὴν σωτηρίαν τους παρά μόνο ἐντὸς τῆς ἀληθινῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, μετὰ τὴν συμμετοχὴν τους στὰ ἱερὰ μυστήρια τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐμπρακτὴν ἐφαρμογὴν τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν. Οὔτε ἡ ἐξωτερικὴν κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας οὔτε οἱ ὑλικὰς συνθήκες ζωῆς τῶν πιστῶν μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν ἐμπόδιον στὴν πραγματοποίησιν τοῦ μυστηρίου τῆς σωτηρίας.

Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἐσχατολογικοῦ αὐτοῦ ρεύματος ἦταν πεπεισμένοι ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα διέτρεχε τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ἱστορίας της. Τὰ βάσανα τῶν

χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς ἐθεωροῦντο ὅτι εἶναι μιὰ «θεία παιδαγωγία», μιὰ ιδιαίτερη ἐκδήλωση τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς πιστοὺς δούλους του: οἱ Χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς εἶχαν ἀμαρτήσῃ ἐναντι τοῦ Θεοῦ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Θεὸς τοὺς ἔχει στείλει τὶς ὑλικές συμφορές, γιὰ νὰ μετανοήσουν καὶ νὰ ἐπιστρέψουν πρὸς μιὰν ἀκριβῆ καὶ συνειδητὴ τήρηση τῶν θρησκευτικῶν τους καθηκόντων. Ἡ ἀνθρωπότητα ζοῦσε τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντιχριστοῦ. Μὲ τὴν ἐνθερμὴ πίστη τους, μὲ τὴν προσκόλλησή τους στὴν ὀρθόδοξία καὶ μὲ τὴν ἀκριβῆ καὶ ἐμπρακτὴ ἐφαρμογὴ τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν, οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς θὰ μπορούσαν νὰ ἐπισπεύσουν τὴ δεύτερη τοῦ Χριστοῦ παρουσία, πράγμα πού θὰ σήμκινε τὸ τέλος τῶν ἐπιγειῶν δυστυχιῶν τους καὶ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἐν Χριστῷ εὐτυχισμένης καὶ αἰώνιας βασιλείας τους στὴ μέλλουσα ζωὴ.

Ἔτσι, ὅλη αὐτὴ ἡ ἐσχατολογικὴ σκέψη στηριζόταν πάνω στὴν περὶ πνευματικῆς ζωῆς διδασκαλία πού διαπνεόταν ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς μέλλουσας νὰ ἐπέλθῃ Ὁρας καὶ διαποτιζόταν ἀπὸ ἓνα εἶδος μυστικιστικῆς ἐσχατολογίας, γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ὁποίας ὁ μοναχισμὸς ἐπαιξε ἓναν κείριο ρόλο. Παρατηροῦμε ἀκόμα ὅτι τὰ ἐσχατολογικὰ κείμενα πού προορίζονταν γιὰ τὸν καταρτισμὸ τῶν πιστῶν εἶχαν σὰν κύρια πηγὴ τους τὴν πνευματικὴ γραμματεία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Π ρ ο φ η τ ε ῖ ε ς τοῦ Ψευδο-Μεθοδίου Πατάρων, τοῦ Ἀνδρέα Σαλοῦ καὶ τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου, τὶς ὁποῖες ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, μιὰ ὀλόκληρη σειρὰ ἀπὸ ἄλλα κείμενα ἐμφανίζονται καὶ κυκλοφοροῦν, τὰ μὲν σὰν ἔργα τῶν πιδ φημισμένων μοναχῶν τῆς Ἀνατολῆς, τὰ δὲ σὰν συγγράμματα τῶν διδασκάλων τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι βλέπουμε νὰ κυκλοφοροῦν οἱ Μ α ρ τ υ ρ ῖ ε ς τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν προφητῶν περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου, οἱ Π ρ ο φ η τ ε ῖ ε ς τῶν ὁσίων Μακαρίου καὶ Μωυσῆ τῶν Αἰγυπτίων, τοῦ ὁσίου Ἰσχυρίωνος, τοῦ Ἰουστίνου, τοῦ Ἐφραίμ τοῦ Σύρου, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ πολλῶν ἄλλων μοναχῶν καὶ διδασκάλων. Στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἔργων, πού εἶναι πολυάριθμα, κατατάσσονται τὰ πιδ λαϊκὰ ἐσχατολογικὰ κείμενα, ὅπως Ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ Ἡ Ἀποκάλυψις τῆς Παναγίας.

Πράγματι θὰ ἦταν λάθος πολὺ σοβαρὸ τὸ νὰ πιστέψουμε ὅτι τὸ ἐσχατολογικὸ αὐτὸ ἰδεολογικὸ ρεῦμα δὲν εἶχε λαϊκὸ ἔρεισμα. Ἡ ἐπίδραση πού ἐξασκοῦσαν οἱ μοναχοὶ πάνω στοὺς ραγιαδες ἦταν μεγάλη καὶ ἀποφασιστικὴ. Ἡ «ἐκτὸς τοῦ κόσμου» ζωὴ τους («μαρτυροῦσε») αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν προσημονή τῆς Ὁρας καὶ ἡ ἀκριβῆς προσκόλλησή τους στὴν παράδοση ἀνταποκρινόταν στὶς ἀπαιτήσεις τῆς νέας ὀρθόδοξης πνευματικῆς ζωῆς, ὅπως ἀκριβῶς εἶχε διαμορφωθεῖ μέσα στοὺς κόλπους τῆς σκλαβωμένης Ἐκκλησίας. Τὸ βιβλίο τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου Ἀμαρτωλῶν σωτηρία δὲν θὰ εἶχε γνωρίσει ποτὲ τὴν ἐπιτυχία πού σημείωσε, ἀν τὸ περιεχόμενό του δὲν ἦταν κατ' ἐξο-

χὴν ἐσχατολογικό. Ἄλλωστε πολυάριθμα ἦταν τὰ Ἀ ν θ ο λ ό γ ι α β ί ω ν ἀ γ ί ω ν κ α ι μ ο ν α χ ῶ ν, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν περιφρόνησή τους πρὸς τὰ ἀγαθὰ τοῦ κόσμου τούτου ἔδιναν μιὰ ἔγκυρη ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς ὑλικῆς δυστυχίας τῶν ραγιαδῶν. Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τοὺς νεομάρτυρες. Ἡ ὑπέρτατη θυσία τους σήμαινε πῶς κι αὐτοὶ ἀκόμα οἱ ἄθλιοι ραγιαδες μποροῦσαν νὰ νικήσουν τὰ βάσανα καὶ τὸ θάνατο καὶ νὰ ἐπισπεύσουν, γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς τους καὶ γιὰ τὸν κόσμο ὀλόκληρο, τὴν ἔλευση τῆς οὐρανοῦ Βασιλείας. Ἐξ ἄλλου τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι τὸ κυριώτερο θέμα τῶν λεγομένων Π α ρ α μ υ θ η τ ι κ ῶ ν ὀ μ ι λ ι ῶ ν. Ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα, Β ί ο ι ἀ γ ί ω ν, Ν έ α μ α ρ τ υ ρ ο λ ό γ ι α, Π α ρ α μ υ θ η τ ι κ α ἰ ὀ μ ι λ ί α ι, Π ν ε υ μ α τ ι κ ᾶ γ υ μ ν ᾶ σ μ α τ α, ἦταν γραμμένα σὲ γλῶσσα λαϊκὴ καὶ ἀποτελοῦσαν τὴν κύρια πνευματικὴ τροφὴ τῶν ραγιαδῶν. Τὰ ἐσχατολογικὰ κείμενα γιὰ τὰ ὁποῖα μιλήσαμε ἦταν γραμμένα στὴν ἴδια αὐτὴ γλῶσσα καὶ ὁ ἐξαιρετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς χειρογράφων ὅπου τὰ συναντοῦμε δείχνει ὅτι ἡ κυκλοφορία τους ἦταν εὐρύτατη. Τὸ ἐσχατολογικὸ ἰδεολογικὸ ρεῦμα ποὺ κήρυττε καὶ πρόσμενε τὸ τέλος τοῦ κόσμου ἦταν λοιπὸν τόσο λαϊκὸ καὶ τόσο μακραίωνα ὅσο καὶ τὸ μεσσιανικὸ ἰδεολογικὸ ρεῦμα ποὺ προφήτεψε καὶ προσδοκοῦσε τὴν ἀνάσταση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

Γνωρίζουμε κάπως καλύτερα τὴ φιλολογικὴ παραγωγή διὰ μέσου τῆς ὁποίας ἐκφράζεται τὸ δεῦτερο αὐτὸ ἐσχατολογικὸ ἰδεολογικὸ ρεῦμα, ποὺ εἶναι ἐξαιρετικὰ πλούσιο καὶ παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία θεμάτων. Ἐξ αἰτίας τοῦ τελικοῦ σκοποῦ της, ἡ ἐσχατολογικὴ αὐτὴ σκέψη ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ κλασσικοῦ ἐσχατολογικοῦ σχήματος κ' ἐνσωματώνεται στὸ ρεῦμα τῆς «ἐθνικῆς προσδοκίας» ἢ τῆς δυναμικῆς ἀντιμετώπισης τῶν ἐχθρῶν τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῶν τυράννων τοῦ Ἔθνους. Κι αὐτὸς ἀκόμα ὁ χαρακτήρας αὐτῆς τῆς γραμματείας παύει νὰ εἶναι κατ' οὐσίαν θεολογικὸς καὶ ἠθικὸς, γιὰ νὰ γίνῃ ἐθνικο-θηρησκευτικὸς. Πρόκειται πράγματι γιὰ μιὰ ἑλληνοκεντρικὴ καὶ ὀρθοδοξοκεντρικὴ μεσσιανικὴ γραμματεία. Γιὰ τὸ λόγο ἀκριβῶς αὐτὸ ἡ παραγωγή της εὐνοεῖται περισσότερο στὰ περιθώρια τῆς κλασσικῆς ἐσχατολογικῆς γραμματείας. Τὰ κύρια βυζαντινὰ κείμενα πάνω στὰ ὁποῖα στηρίζεται εἶναι οἱ Χ ρ η σ μ ο ἰ Λ έ ο ν τ ο ς τ ο ῦ Σ ο φ ο ῦ καὶ ἡ Π ρ ο φ η τ ε ἰ ᾶ τ ο ῦ π έ ν η τ ο ς β α σ ι λ έ ω ς, τ ο ῦ έ κ λ ε κ τ ο ῦ τ ο ῦ Θε ο ῦ. Ἄλλα κείμενα, ὅπως οἱ Π ρ ο φ η τ ε ἰ ε ς τοῦ Στεφάνου Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ Πατριάρχου Ταρσίου, στίς ὁποῖες θὰ προστεθεῖ πολὺ νωρὴ ἡ Π ρ ο φ η τ ε ἰ ᾶ Γ ε ν ν α δ ἰ ο υ τ ο ῦ Σ χ ο λ α ρ ἰ ο υ, κατέχουν ἐπίσης καίρια θέση. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ προέχει εἶναι ἡ ἐκμετάλλευση τῶν κειμένων αὐτῶν, οἱ διαφορὲς ἐρμηνεῖες, μεταφράσεις καὶ ἀναπροσαρμογές τους.

Ἡ Κωνσταντινούπολη εἶναι τὸ κέντρο ὅλης αὐτῆς τῆς γραμματείας: ἡ ὑποδούλωση τῆς Πόλης, ἡ μεταμόρφωση τῆς Ἀγίας Σοφίας σὲ τζαμί, ἡ θ. Λειτουργία ποὺ ἔμεινε ἡμιτελής, ἡ ἥρωϊκὴ τύχη τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορα,

εἶναι τὰ πιδ χαρακτηριστικὰ θέματα ποὺ συναντᾶμε ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Πόσον καιρὸ θὰ ἔμενε στὰ χέρια τῶν ἀπίστων ἢ πρωτεύουσα τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας; Οἱ χριστιανοὶ τῆς Δύσης, καὶ στὴ συνέχεια οἱ Ρῶσοι, θὰ ἔρχονταν νὰ τὴν ἐλευθερώσουν καὶ νὰ τὴν παραδώσουν καὶ πάλι στοὺς Ἑλληνας; Ποιὸ ἦταν τὸ «ξανθὸν γένος» γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχαν μιλήσει ὁ Μεθόδιος Πατάρων καὶ ὁ Λέων ὁ Σοφός; Σὲ περίπτωσι ποὺ οἱ Ἑλληνας θὰ ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ πολεμήσουν μόνοι τους ἐναντίον τοῦ ἀπίστου κατακτητῆ, ποιὸς θὰ ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τους; Θὰ ἦταν ὁ μαρμαρωμένος βασιλιάς, ποὺ ἄγγελος Κυρίου θὰ ἔρχόταν νὰ ξυπνήσει, νὰ τοῦ παραδώσει τὸ σπαθί του καὶ τὸ σκῆπτρο του καὶ νὰ τὸν βοηθήσει νὰ διώξει τοὺς Ἀγαρηνοὺς πέρα ἀπὸ τὴν Κόκκινη Μηλιά; Ἡ θὰ ἦταν ὁ φτωχὸς καὶ ἀσήμαντος ἐκεῖνος δοῦλος τοῦ Θεοῦ, ποὺ ὁ ἄγγελος Κυρίου θὰ ἔρχόταν νὰ στέψει αὐτοκράτορα καὶ νὰ στολίσει μὲ ὅλα τὰ χαρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀναστυλώσει τὴ μεσσιανικὴ βασιλεία τῆς Ὁρθοδόξιας; Πάντως ἓνα ἦταν βέβαιο, ὅτι ἡ «ἡμέρα Κυρίου» θὰ ἔρχόταν πολὺ γρήγορα. Καὶ τότε οἱ ἄγγελοι θᾶφερναν πίσω τὸ Ἅγιο Ποτήριο καὶ ὅλα τὰ ἱερά σκευὴ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ποὺ εἶναι φυλαγμένα στὸν οὐρανὸ ἀπὸ τὴν ἀποφράδα ἐκεῖνη μέρα τῆς 29ης Μαΐου 1453. Ἡ θ. Λειτουργία θὰ συνεχιζόταν ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο εἶχε ἀκριβῶς διακοπεῖ τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ ἀπίστοι ἔμπαιναν στὴν Πόλη.

Τὰ θέματα αὐτὰ διεισδύουν λοιπὸν στὴν ἐσχατολογικὴ γραμματεία ἀμέσως μετὰ τὴν Πτώσι. Οἱ «θρῆνοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως» περιγράφουν τὴν κατάληψη τῆς Πόλης, ἐρμηνεύουν τὴν καταστροφὴ τῆς σὰ μιὰ θεία τιμωρία τῶν ὀρθοδόξων ἐξ αἰτίας τῶν πολλῶν τους ἀμαρτιῶν ἐναντι τοῦ Θεοῦ, ἐκφράζουν τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ θὰ ἔλθουν νὰ βοηθήσουν τοὺς Ἑλληνας νὰ ἀπελευθερωθοῦν, ἢ συμβουλεύουν τοὺς ραγιαδες νὰ συγκεντρώσουν ὅλες τους τίς δυνάμεις καὶ νὰ ἀγωνιστοῦν ἀπὸ μόνοι τους, χωρὶς ξένη βοήθεια, γιὰ τὴν ἀνάκτησι τῆς ἐλευθερίας τους. Ὅρισμένα δημοτικὰ τραγούδια καὶ ὀρισμένες λαϊκὲς παραδόσεις, ποὺ ἐμφανίζονται τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ, ἐπεξεργάζονται τὰ ἴδια θέματα, ἐκθέτουν τοὺς ἴδιους προβληματισμοὺς καὶ ἐκφράζουν τίς ἴδιες ἐλπίδες. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου παράδοξο τὸ ὅτι οἱ Ἑλληνας λόγιοι ποὺ ζοῦν στὴν Ἰταλία καὶ ποὺ ἔχουν μορφωθεῖ μέσα στὴν παράδοσι τοῦ οὐμανισμοῦ τῆς Ἀναγέννησις, γίνονται οἱ ἐκφρασταὶ τῶν ἰδίων αὐτῶν πόνων καὶ ἐλπίδων τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ μέσω τῶν Ἑκκλήσιων ποὺ γράφουν καὶ ἀπευθύνουν πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς τῆς Δύσης. Ἄλλωστε πολλοὶ «θρῆνοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως» εἶχαν γραφεῖ στὴ Δύσι, σὲ γλῶσσα λατινικὴ καὶ ἀπὸ λατίνους λογίους. Ἐπίσης πολλὰ ἐσχατολογικὰ κείμενα τῆς δυτικῆς γραμματείας εἶχαν συμβάλει κατὰ τρόπο σημαντικὸ στὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ὀργάνωσι σταυροφορίας ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ὁ τίτλος τοῦ «Νέου Κωνσταντίνου, αὐτοκράτορος τῶν Ἑλλήνων», τὸν ὁποῖο εἶχε σφετεριστεῖ ὁ Κάρολος Η', ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σημασία καὶ σκοπιμότητά του, εἶχε καὶ

ἓνα μεγάλο ψυχολογικὸ ἀντίκτυπο. Τὸ ἴδιο, ἀλλὰ σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ, θὰ συμβεῖ πολὺ ἀργότερα μὲ τὴν ἀνακλήρυξη τοῦ μεγάλου δούκα Κωνσταντίνου, ἐγγονοῦ τῆς Αἰκατερίνης Β΄ τῆς Ρωσίας, ὡς μέλλοντος αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ ραγιαδες ζοῦσαν μέσα σ' ἓνα εἶδος συνεχοῦς ὀνείρου, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση μιᾶς ὀπτικῆς ἀπάτης, σὰν αὐτὴν ποὺ ζοῦν ὅσοι ταξιδεῦουν στὴν ἔρημο.

Ἡ πίστη τους στὴν προσεχῆ ἀπελευθέρωσή τους ἦταν τόσο ζωντανή καὶ τόσο μεγάλη ἢ ἐμπιστοσύνη τους στὶς ὑποσχέσεις τῶν χριστιανικῶν Κρατῶν τῆς Δύσης, ὥστε οἱ ραγιαδες φαίνονταν νὰ ξεχνοῦν τὴ σκληρὴ πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ πραγματικότητά τῆς ὑποδούλωσής τους. Ἡ ἀπογοήτευσή τους ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀποτυχία κάθε ἐπαναστατικοῦ κινήματος ἀντιμετωπιζόταν ἀπὸ μέρους τους σὰν ἓνα εἶδος ἀναβολῆς, σὰν ἡ ἀπαρχὴ γιὰ μιὰ νέα προσπάθεια. Μερικοὶ λόγιοι, ἐκκλησιαστικοὶ ἢ λαϊκοί, θεωροῦσαν καθῆκον τους νὰ λάβουν θέση ἔναντι τοῦ ἀνεξέλεγκτου αὐτοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῶν τρελλῶν ἐλπίδων τῶν ραγιαδῶν καὶ νὰ ἐπισημάνουν τοὺς κινδύνους. «Δὲν βλέπουν οἱ ἀνόητοι ὅτι ὅλος ὁ κόσμος ὑποτάσσεται σ' αὐτὸ τὸν τύραννο (τοὺς Τούρκους) καὶ ὅλοι τρέμουν μπροστὰ του; Τί λείπει στοὺς Τούρκους; Τὰ χρήματα, ὁ στρατός, τὸ ναυτικὸ; Κι ὅμως οἱ ἀνόητοι αὐτοὶ πίστεψαν πὼς θὰ μπορούσαν νὰ πολεμήσουν ἐναντίον τους μὲ μόνον ὅπλα τὶς γκλίτσες τους καὶ τὰ ἀλέτρια τους...», ἔγραφε στὰ 1611 ὁ Μάξιμος ὁ Πελοποννήσιος, στιγματίζοντας τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τοῦ Διονυσίου Τρίκκης, τοῦ Σκυλοσόφου. Στὸ μεγάλο του ἱστορικὸ ποίημα, γραμμéνο στὰ 1618, ὁ Ματθαῖος Μυρέων, ἔγραφε:

«..Οὐαὶ ἔς ἐμᾶς, ἀφέντη μου, μὲ τὴν ὀλίγην γνῶσι,
ὅπ' ἔχομεν τὸ θάρρος μας μέσα εἰς τὴν Ἑσπανίαν
κ' εἰς τὰ χοντρά τὰ κάτεργα ποὺ ἔναι ἔς τὴν Βενετίαν,
νὰ ἔλθουσιν μὲ τὸ σπαθὶ τὸν Τούρκο νὰ σκοτώσουν,
νὰ πάρουν τὸ βασιλεῖον καὶ ἐμᾶς νὰ μᾶς τὸ δώσουν·
ἐλπίζομεν καὶ εἰς τὰ ξανθὰ γένη νὰ μᾶς γλυτώσουν,
νὰ ἴλθουν ἀπὸ τὸν Μόσχοβον, νὰ μᾶς ἐλευθερώσουν.
Ἐλπίζομεν εἰς τοὺς χρησμούς, ἔς τὶς ψευδοπροφητεῖες,
καὶ τὸν καιρὸν μας χάνομεν ἔς τὲς ματαιολογίες...».

Ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τοῦ Περὶ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατίνων συγγράμματος τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου (1717) ὠφείλετο πᾶνω ἀπ' ὅλα στὴ ριζικὰ ἀντίθετη θέση τοῦ Ἀγραφιῶτη διδασκάλου ἔναντι τῶν ἐλπίδων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ σχετικὰ μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς αὐτοκρατορίας —ἐλπίδες ποὺ κατὰ τὸ Γόρδιο στηρίζονταν πᾶνω σὲ ἀπόκρυφα ἐσχατολογικὰ κείμενα. Ἀμέσως μετὰ τὸν πρῶτο ρωσοτουρκικὸ πόλεμο (1768-1774) ὁ Καισάριος Δαπόντες ἔγραφε: «Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος ... συνέγραψεν ἐπίσης ἓνα βιβλίον ἐναντίον τῶν Λατίνων... ὅπου ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ (βυζαντινὴ) αὐτοκρατορία δὲν

θὰ ἀναστηθῆ πιά, ὅπως προφήτευαν διάφοροι χρησμοὶ ποὺ ἐνθουσίαζαν τοὺς ἄμοιρους ραγιαδες ποὺ τοὺς πίστευαν. "Ἐχω κι ἐγὼ τὴν ἴδια γνώμη μὲ τὸ Γόρδιο καὶ λέω πὼς ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία δὲν θὰ ἀναστηθῆ πιά. Οἱ χρησμοὶ ποὺ προφήτευαν ὅτι ἡ ἀνάσταση τῆς Αὐτοκρατορίας θὰ πραγματοποιήταν 320 χρόνια μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης (1453+320=1773), ἀποδείχτηκαν ψεύτικοι. "Ἔτσι οὔτε οἱ Ρωμιοὶ οὔτε οἱ Ρῶσοι θὰ βασιλέψουν πιά στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς τὴ συντέλεια τοῦ Κόσμου».

Ἐντούτοις, οὔτε ὁ ρεαλισμὸς τῶν μὲν οὔτε ἡ φρόνηση τῶν δέ, οὔτε καὶ ἡ ἀπαισιοδοξία μερικῶν ἄλλων κατόρθωσαν νὰ ἀναχαιτίσουν τὸν ἐνθουσιασμὸ καὶ τὶς ἐλπίδες τῶν ραγιαδῶν. Ὁ ἴδιος ὁ Γόρδιος, ἀντὶ νὰ τὴν περιορίσει εἶχε συμβάλει στὸ νὰ δώσει θεολογικὲς βάσεις στὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔτρεφε πρὸς τὴν ὀρθόδοξη Ρωσία. Τὸ συντηρητικὸ καὶ ἀνθenoτικό ἰδεολογικὸ ρεῦμα (Μ. Πηγᾶς, Κ. Λούκαρις), τὸ μόνον ποὺ εἶχε κατορθώσει ἦταν νὰ συνδράμει στὴν ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ τῶν Ἑλλήνων ποὺ εἶχαν ἀναθέσει τὶς ἐλπίδες τους στὶς δυτικὲς δυνάμεις. "Ἄλλωστε ἡ πολιτικὴ, θρησκευτικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση τῆς Εὐρώπης εἶχαν εὐνοήσει αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ.

Γνωρίζουμε πολὺ λίγο τὴ μεταβυζαντινὴ μεσσιανικὴ γραμματεία ποὺ εἶναι στραμμένη πρὸς τὴ Δύση. Βέβαια τὰ θέματά της, ὅσα ἀναφέρονται στὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἔχουν μελετηθεῖ πολλές φορές. Ἄγνοοῦμε ὅμως μέχρι τώρα τὸ βαθμὸ ὀργανικῆς τους ἐξάρτησης ἀπὸ τὴ δυτικὴ χριστιανοσύνη σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν οὐσία τῶν σχέσεών τους, δηλαδὴ τὸ θρησκευτικὸ τους χαρακτήρα. Πράγματι, πὼς ἦταν δυνατό νὰ συμβιβάσει κανεὶς τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς Δυτικούς μὲ τὴν καθαρὰ ἀντιορθόδοξη καὶ ἀνθελληνικὴ πολιτικὴ τοῦ Παπισμοῦ καὶ κυρίως μὲ τὴν ἰδέα τοῦ Πάπα-Ἀντιτιχρίστου; Κι ὅμως, εἶναι ἀποδεδειγμένο ὅτι τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῆς πρώτης περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας (μέχρι τὸ 1620 περίπου) ὀφείλονταν κυρίως στὶς ἐνέργειες τῶν Ἑλλήνων ποὺ εἶχαν ζήσει τὴ Φραγκοκρατία καὶ τὴ Βενετοκρατία καὶ γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν δὲν ἔθετε σοβαρὸ πρόβλημα συνειδήσεως. Αὐτὸ ἐξηγεῖ βέβαια τὴ βίαιη ἀντίδραση τῶν ἀνθenoτικῶν, δὲν λύει ὅμως τὰ προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν εἰδικὰ τὴ μεσσιανικὴ ἐσχατολογικὴ γραμματεία.

Ἡ κατάσταση ἀλλάζει ἐντελῶς ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἡ ἐσχατολογικὴ γραμματεία στρέφεται πρὸς τὴ Ρωσία. Μιλώντας γιὰ τὰ αἰσθήματα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Κρητικοῦ πολέμου (1645-1669), ὁ γάλλος ταξιδωτὴς La Guilletière παρατηροῦσε ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἐπιθυμοῦσαν τὴ νίκη τῶν Τούρκων. Δὲν ἐπιθυμοῦσαν ὅμως οὔτε τὴ νίκη τῶν Δυτικῶν, γιατί εἶχαν πολὺ ζωντανὴ τὴ μνήμη τους τὴ διαγωγὴ τῶν λατίνων εὐγενῶν ἐναντὶ τῶν ὀρθοδόξων τοῦ Αἰγαίου. «Οἱ Ἕλληνες, ἔγραφε ὁ La Guilletière, τρέφουν τὴν κρυφὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἐμφανιστεῖ μιὰ μέρα ἕνας Ἕλληνας ἀρχηγός, ἄξιος

μιμητῆς τῶν Ἀρχαίων, ποὺ θὰ τοὺς ἀπελευθερώσει ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν Τούρκων, καὶ δὲν ἐπιζητοῦν τίποτα τὸ καλύτερο παρὰ νὰ δοῦν γρήγορα τὰ πράγματα νὰ συντρέχουν πρὸς τὴν ἐπανάσταση αὐτή. Κι ἀναμένουν τὴν ἐπανάστασή τους νὰ τῆ βοηθήσει καὶ νὰ τῆ συνδράμει ὁ τσάρος ἢ μέγας δούκας τῆς Μοσχοβίας, ποὺ εἶναι ὁμόδοξός τους καὶ τὸν ὁποῖο ἀγαποῦν μὲ ἀφάνταστη τρυφερότητα». «Οἱ Ἕλληνες ἀγαποῦν τοὺς Μοσχόβους καὶ δείχνουν μεγάλη συμπάθεια ἀπέναντί τους. Σύμφωνα μὲ τίς παλιές τους προφητεῖες, ὁ λαὸς αὐτὸς εἶναι προορισμένος νὰ τοὺς βοηθήσει νὰ ἀπελευθερωθοῦν», ἔγραφε ἐπίσης ὁ Rycout.

Ἡ Χρονογραφία τῶν Ρώσων, γραμμένη στὰ ἑλληνικά (1454), περιγράφοντας τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μιλοῦσε γιὰ τὸ «ξανθὸν γένος» ποὺ ἐμελλε νὰ ἔλθει ν' ἀπελευθερώσει τὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα. Στὴ ρωσικὴ παραλλαγή τοῦ 1512, ἡ ἔκφραση rusij rod (γένος ρούσον, ξανθὸν) γινόταν ruskij rod (ρωσικὸν γένος). Ἄλλὰ στὰ 1512 ἡ Μόσχα ἐμφανίζοταν ἤδη σὰν ἡ τρίτη Ρώμη καὶ ἡ Νέα Κωνσταντινούπολη. Ὁ μέγας δούκας Ἰβάν Γ' διεκδικοῦσε τὰ δικαιώματά του, ὡς κληρονόμου τοῦ αυτοκρατορικοῦ θρόνου τῆς βασιλεύουσας. Ἔτσι ἡ ἔτυμολογία τῆς λέξης ρώσος σὰν παράγωγο τῆς λέξης ρούσος ἀκολουθοῦσε τὸ δρόμο τῆς.

Στὴν Εἰσαγωγή εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ὁ Μάξιμος ὁ Γραικὸς συνέκρινε, στὰ 1519, τὸν τσάρο Βασίλειο Δ' μὲ τοὺς αὐτοκράτορες Κωνσταντίνο καὶ Θεοδόσιο, τοὺς Μεγάλους, καὶ τοῦ ὑπενθύμιζε τὸ καθῆκον του νὰ ἐλευθερώσει τὴ Νέα Ρώμη ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ καὶ νὰ τῆς χαρίσει ἕναν ὀρθόδοξο αὐτοκράτορα ἄξιο τῆς ἱστορίας καὶ τῆς δόξας τοῦ παρελθόντος. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1523, ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἰωακείμ ὁ Ἀθηναῖος, σὲ γράμμα του πρὸς τὸν ἴδιο αὐτὸ τσάρο, περιέγραφε τὰ βάσανα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ζητοῦσε τὴν βοήθεια καὶ τὴν προστασία τοῦ ρώσου ἄρχοντα. Κι ὅταν στὰ 1559-1561, ἀπεσταλμένοι τοῦ τσάρου ἐπισκέφτηκαν τὴν Ἀλεξάνδρεια, ὁ ἴδιος πατριάρχης τοὺς διαβεβαίωσε: «Εἶναι γραμμένο στὰ ἑλληνικά μας βιβλία ὅτι ἕνας βασιλιάς θὰ ἔλθει ἀπὸ τίς ὀρθόδοξες χῶρες τῆς Ἀνατολῆς, ὅτι ὁ Θεὸς θὰ τοῦ ὑποτάξει πολλὰ βασίλεια, καὶ ὅτι τὸ ὄνομά του θὰ δοξαστεῖ στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση, ὅπως τοῦ Ἀλεξάνδρου, βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας, στὴν ἀρχαιότητα· θ' ἀνεβεῖ στὸ θρόνο τῆς Μεγάλης Πόλης καὶ θὰ ἐλευθερωθοῦμε μὲ τὸ χέρι του ἀπὸ τοὺς ἀνόσιους Τούρκους». Ὁ γηραιὸς Πατριάρχης ἀναφέρεται λοιπὸν στίς «ἑλληνικὲς προφητεῖες» καὶ τὰ λόγια του ἀποτελοῦν τὴν πρώτη ἐπίσημη μαρτυρία τῆς ἐσχατολογικῆς πίστεως τῶν Ἑλλήνων ποὺ εἶναι στραμμένη πρὸς τὴν ὀρθόδοξη Ρωσία. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτή, τὰ ἐσχατολογικὰ κείμενα καὶ οἱ κάθε εἴδους μαρτυρίες ὄλο καὶ πληθαίνουν.

Στὰ 1556 ὁ Γεράσιμος Βλάχος ἐξέδωκε στὴ Βενετία τὸν Θρίαμβον κατὰ τῆς τῶν Τούρκων Βασιλείας, ἡτοι λόγον παραθαρρυντικὸν πρὸς τὸν εὐσεβέστατον καὶ ἀήτ-

τη τον Βασιλέα τῆς Μοσκοβίας κύριον Ἀλέξανδρον Μιχαηλοβίτζην, ὅπου παροτρύνει τὸν ρῶσο βασιλέα νὰ ἀναλάβει τὸν μεγάλο κ' ἔνδοξο κατὰ τῶν Τούρκων πόλεμο, γιατί «Ὁ Θεὸς μᾶς ἀποκάλυψε τὴν ἀπόφασή του με θαύματα καὶ προφητεῖες». Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ θαύματα καὶ αὐτὲς οἱ προφητεῖες εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἕνα χρόνο νωρίτερα (1655) ἀπὸ ἕνα ἄλλο λόγιον ἐγκατεστημένο στὸ Ἰάσιο, τὸ μητροπολίτη Γάζης Παῖσιο Λιγαριδῆ, στὸ βιβλίον του «Χρησμολόγιον Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης, παρωχημένον, ἐνεστῶς καὶ μέλλον, ἐκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθὲν καὶ συναρμοσθέν...». Τὸ Χρησμολόγιον τοῦ Λιγαριδῆ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη σοβαρὴ προσπάθεια συγκέντρωσης, ἐρμηνείας καὶ ἀναπροσαρμογῆς τῶν ἐσχατολογικῶν κειμένων, ὅσα εἶχαν γραφεῖ μέχρι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Ὡστόσο θὰ πρέπει νὰ περιμένουμε τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Πέτρου τοῦ Μεγάλου (1689-1725) γιὰ νὰ δοῦμε νὰ παίρνει ἐξαιρετικὰ μεγάλες διαστάσεις ἡ ἑλληνικὴ ἐσχατολογικὴ γραμματεία, πού ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ ρόλο γιὰ τὸν ὁποῖο εἶναι προορισμένη ἡ Ὀρθόδοξος Αὐτοκρατορία τῆς Ρωσίας. Ἐνας ἀνώνυμος Ἕλληνας συντάσσει Λόγον πρὸς τὸν Τσάρον Πέτρον Ἀλεξίεβιτς γιὰ νὰ τὸν συγχαρεῖ γιὰ τὴν νίκη του στὸ Ἀζόφ (1696) καὶ γιὰ νὰ τὸν παροτρύνει νὰ διεξαγάγει τὴν ἀποφασιστικὴ μάχη ἐναντίον τῶν Τούρκων. Στὸ Λόγο αὐτὸ ἡ Μόσχα ὀνομάζεται «βασίλισσα τῶν πόλεων» καὶ ὁ Μέγας Πέτρος θεωρεῖται ὅτι εἶναι προικισμένος με ὄλα τὰ ἰδιώματα τῶν ἑπτὰ πλανητῶν, καθὼς καὶ με τὰ ἑπτὰ χαρίσματα τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Ἐμφανίστηκε στὸν οὐρανὸ σὰν τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιο, γιὰ νὰ διασκορπίσει τὰ σκότη τῆς σκλαβιάς τῶν Ἑλλήνων. Ὅλοι οἱ Πατριάρχες, ὅλοι οἱ μητροπολίτες καὶ ὅλοι οἱ ἱερεῖς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας προσεύχονται στὸ Θεὸ καὶ τὸν παρακαλοῦν νὰ χαρίσει στὸν τσάρο δύναμη καὶ δόξα καὶ νὰ ὑποτάξει ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τοῦ ἀνυπέβλητου αὐτοῦ μονάρχου ὄλα τὰ ἐχθρικὰ ἔθνη. Οἱ Ἐκκλησῆσις πού οἱ Ἕλληνες λόγιοι, λαϊκοὶ καὶ κληρικοὶ ἀπευθύνουν στὸν τσάρο τῆς Ρωσίας καθόλη τὴ διάρκεια τοῦ ΙΗ' αἰώνα, εἶναι πολυάριθμοι καὶ πολὺ πλούσιοι ἀπὸ πλευρᾶς θεμάτων. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει ἀκόμα κανένας κατάλογος τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ μιὰ συνθετικὴ μελέτη θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε καὶ γιὰ τὰ βιβλία πού οἱ Ἕλληνες λόγιοι, συγγραφεῖς κ' ἐκδότες, ἀφιέρωσαν σὲ τσάρους, ἰδιαίτερα στὸν Μέγα Πέτρο καὶ στὸ Νικόλαο Α'.

Ἡ ἔκδοση σὲ γλώσσα γερμανικὴ (Augsbourg, 1698) τοῦ Προγνωστικῶν Μοσκόβων ἐξέφραζε κατὰ τρόπο ἐμφανέστατο τὴς προθέσεις τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς. Τὸ Προγνωστικὸν μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικὰ τὸν ἴδιο ἐκεῖνο χρόνον, στὴν Τριγοβίστα, κατ' ἐντολὴν τοῦ Κωνσταντίνου Βασαράβα, ἡγεμόνα τῆς Οὐγγροβλαχίας. Στὸ χειρόγραφο ἀριθ. 173 τῆς Μονῆς Ἰβήρων πού μελετήσαμε, τὸ Προγνωστικὸν τῶν

Μοσκοβῶν καταλαμβάνει 91 φύλλα καὶ διαιρεῖται σὲ 23 κεφάλαια. Ὡστόσο μόνο τὰ φύλλα 85α-91β καλύπτονται ἀπὸ τὸ καθαυτὸ Πρωγωστικόν, δηλαδή ἀπὸ τοὺς «χρησμούς περὶ τοῦ μέλλοντος». Ἐκεῖ μαθαίνουμε γιὰ τὴν πτώση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ γιὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ξανθοῦ γένους (Ρώσων) στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ ὅλο κείμενο γράφτηκε ἀμέσως μετὰ τὴ νίκη τοῦ Ἀζδφ καὶ ἀντικαθρεπτίζει τὸ πολιτικὸ κλίμα τῆς Εὐρώπης στὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς χρησμούς εἰδικά, αὐτοὶ στηρίζονται ἐν μέρει μὲν πάνω στὴν ἀστρολογία, ἐν μέρει δὲ πάνω στὶς ἐσχατολογικὲς πεποιθήσεις τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν μουσουλμάνων. Κατὰ τὴ γνώμη μας, συγγραφέας τοῦ Πρωγωστικοῦ, τόσο τοῦ γερμανικοῦ ὅσο καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, εἶναι ὁ Νικόλαος Σπαθάριος.

Ὅπως ὅμως κι ἂν ἔχει τὸ πράγμα, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτό, ὁ ἰατροφιλόσοφος Ἰωάννης Κομνηνὸς συνέταξε ἓνα ἄλλο Πρωγωστικόν, στὸ ὁποῖο ἡ παρατήρηση τῶν ἄστρον κατέχει τὴν πρώτη θέση. Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ἑλληνα αὐτοῦ γιατροῦ, «ὁ αἰώνας ποὺ ἀνατέλλει στὸν ὀρίζοντα θὰ γνωρίσει μεγάλα κι ἀξιοθαύμαστα γεγονότα, τέτοια ποὺ κανένας ἄλλος αἰώνας δὲ γνώρισε». Ἡ τουρκικὴ αὐτοκρατορία θὰ καταστραφεῖ καὶ ἡ Ρωσία θὰ γίνῃ παντοδύναμη.

Ἀλλὰ τὸ πιὸ πολυθρύλητο χρησμολόγιο ὑπῆρξε ἡ Ὀρασις τοῦ Ἀγαθαγγέλου, ποὺ γράφτηκε μετὰ τῶν ἐτῶν 1745 καὶ 1751 καὶ ποὺ ἔγινε τὸ πιὸ λαϊκὸ ἑλληνικὸ μεσσιανικὸ κείμενο. Ὁ συγγραφέας του, ὁ Θεόκλητος Πολυείδης, τὸ συνέταξε ἀφοῦ πρῶτα ταξίδεψε σ' ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη καὶ ἐπισκέφτηκε ἑκατὸ περίπου πόλεις. Γνώριζε λοιπὸν πολὺ καλὰ τὴν πρόσφατη ἱστορία καθὼς καὶ τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς του. Ἐνα μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀγαθαγγέλου ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Ὁ Πολυείδης ὅμως ἰσχυρίζεται, στὴν εἰσαγωγή του, ὅτι τὸ κείμενο ἀποτελεῖ μετάφραση ἐνὸς ἰταλικοῦ κειμένου ποὺ συντάχτηκε στὴν Ἰταλία, στὰ 1271, ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο μοναχὸ Ἀγαθαγγέλο καὶ ποὺ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ ἰταλικά, στὸ Μιλάνο, στὰ 1555. Ἔτσι ἡ ἱστορία τῆς Εὐρώπης, ποὺ ἀφηγεῖται ὑπὸ μορφήν ὀράσεων, παρουσιάζεται σὰν ἡ πραγματοποίηση ἀρχαίων προφητειῶν. Γιὰ τὸν ἀνυποψίαστον ἀναγνώστη τῆς ἐποχῆς δὲν ὑπῆρχε κανένας λόγος οἱ ἄλλες προφητεῖες, ὅσες ἀναφέρονταν στὸ μέλλον, νὰ μὴ πραγματοποιηθοῦν ὅπως καὶ οἱ προηγούμενες. Οἱ μὴ πραγματοποιημένες ἀκόμα προφητεῖες προφήτευαν ἀκριβῶς καὶ κατὰ τρόπον ἐμφανέστατο τὴ μέλλουσα ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων καὶ διαβεβαίωναν μὲ τὴν ἴδι' ἀληθοφάνεια ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων θὰ ἦταν ἔργο τῶν Ρώσων, τοῦ Ξανθοῦ γένους ποὺ θὰ ἐρχόταν ἀπὸ τὸ Βορρᾶ. Ἡ ὄραση τοῦ μοναχοῦ Ἀγαθαγγέλου δὲν προσθέτει κανένα νέο στοιχεῖο στὰ ὑπάρχοντα ἤδη μεσσιανικὰ θέματα καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ κειμένου κάθε ἄλλο παρὰ ἄψογη εἶναι. Ὡστόσο ποτὲ ἐσχατολογικὸ κείμενο δὲν γράφτηκε μὲ τόση ἐπιδεξιό-

τητα ὅση αὐτό. Διηρημένο σὲ 12 κεφάλαια, προσπαθώντας νὰ μιμηθεῖ τὸ ὕφος καὶ τὴ γλώσσα τῶν προφητειῶν τῆς Π. Διαθήκης, κατορθώνοντας νὰ δημιουργήσῃ μιὰ ἀτμόσφαιρα πραγματικά ἀποκαλυπτική, τὸ κείμενο τῆς Ὁράσεως τοῦ Ἀγαθαγγέλου εἶχε μιλήσῃ βαθιὰ στὴν καρδιά τῶν Ἑλλήνων. Ἀντιγραμμένη σὲ χιλιάδες ἀντίτυπα, ἐρμηνευμένη δεκάδες κ' ἑκατοντάδες φορές, ἡ προφητεία τοῦ Ἀγαθαγγέλου εἶναι ἐκείνη τὴν ὁποία ὁ ἑλληνικὸς λαὸς πίστεψε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη καὶ στὴν ὁποία πιστεύει ἀκόμα καὶ σήμερα.

Οἱ ἐρμηνεῖες στὴν Ἀποκάλυψη γράφτηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ μέσα στὸ ἴδιο πολιτικὸ κλίμα. Ἐκφράζουν τὰ ἴδια ἰδεολογικὰ καὶ ἐσχατολογικὰ ρεύματα καὶ τροφοδοτοῦνται ἀπὸ τὶς ἴδιες πεποιθήσεις, τὶς ἴδιες προσδοκίες καὶ τὶς ἴδιες ἐλπίδες. Ἐπειδὴ ὅμως στηρίζονται κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν σ' ἓνα βιβλικὸ κείμενο ποὺ προσπαθοῦν νὰ ἐρμηνέψουν, κ' ἐπειδὴ γράφτηκαν ἀπὸ λογίους γνωστοὺς καὶ μὲ πολὺ μεγάλη —οἱ πρὸ πολλοί τους— μόρφωση, καὶ τέλος γιατί πρόκειται γιὰ πολυσέλιδα, ὀγκώδη κείμενα, οἱ ἐρμηνεῖες στὴν Ἀποκάλυψη εἶναι τὰ σημαντικώτερα ἐσχατολογικὰ κείμενα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.